

رویکرد شناسی روایات نشانه‌های ظهور در کتاب منتخب الاثر

مسلم کامیاب^۱

چکیده

تحلیل رویکردشناسی محتوایی روایات نشانه‌های ظهور در کتاب «منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر علیه السلام» نوشته آیت‌الله لطف‌الله صافی گلپایگانی؛ می‌تواند علاقه‌مندان به معارف مهدوی، به‌ویژه بحث از «نشانه‌های ظهور» را با اثری برجسته در این زمینه آشنا کند. نقل ۱۸۵ روایت در باب هفتم این کتاب، نشان از اهتمام مؤلف به بحث از نشانه‌ها دارد. آنچه در این پژوهش قابل پرسمان است، رویکرد آیت‌الله صافی در نقل روایات نشانه‌های ظهور است. از این رو، این نوشتار که بر حسب هدف تحقیق از نوع «اکتشافی» و به لحاظ نوع داده‌پردازی تحقیق، «کیفی» است با روش «توصیفی - تحلیلی» با تکیه بر کتاب منتخب الاثر در صدد بررسی رویکرد نشانه‌های ظهور از منظر آیت‌الله صافی برآمده است.

شناسایی نشانه‌های ظهور و دسته‌بندی آن آغازی است که این نوشتار برای ارائه تصویری روشن از بحث برمی‌گزیند. رویکرد مؤلف به بحث از نشانه‌های ظهور، تنها در این اثر بازتاب داده شده است و معنای نشانه ظهور از منظر ایشان معنای گسترده‌ای در بر دارد. توجه ویژه به روایات مشهور فریقین، عدم استفاده از منابع غیرمعتبر، پرهیز از روایات جعلی، شاذ و تازه یافت، از مهم‌ترین رویکرد این اثر است.

واژه‌گان کلیدی: لطف‌الله صافی گلپایگانی، منتخب الاثر، نشانه‌های ظهور، رویکردشناسی.

۱. استادیار گروه جریان شناسی پژوهشکده مهدویت و آینده پژوهی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

آیت‌الله لطف‌الله صافی گلپایگانی، فرزند محمد جواد، در ۱۹ جمادی‌الاول ۱۳۳۷ هجری، مطابق با ۳۰ بهمن ۱۲۹۷ شمسی متولد شد و در ۱۲ بهمن ۱۴۰۰ شمسی در ۱۰۳ سالگی رحلت کرد. او که به «شیخ المراجع» ملقب بود، در ۳۳ سالگی به عنوان مشاور علمی و سیاسی آیت‌الله بروجردی انتخاب شد. بعد از رحلت آیت‌الله محمدرضا گلپایگانی در آذر ۱۳۷۲، تصدی مرجعیت را پذیرفت و نزد فقها وی با القابی چون مجتهدی مسلم و عادل معرفی شد.^۱

وی از مجتهدان پر تألیف است که در زمینه مهدویت آثار ویژه‌ای تألیف کرده است. کتاب «منتخب الاثر» یکی از آثار ویژه این دانشمند شیعی است که برگزیده هفتمین همایش دکترین مهدویت گردید. این اثر که با رویکرد روایی تدوین شده است، از منابع مهم مهدوی در دوران معاصر به شمار می‌رود.

نویسنده، با توانایی علمی بالا با روشی مناسب به گزینش و تبویب روایات از منابع عامه و خاصه مبادرت کرده و آن را به سبکی قابل‌استفاده برای همگان، به‌ویژه اندیشوران سامان داده است.

یکی از مباحث مورد توجه در این اثر، بحث «نشانه‌های ظهور» است. آنچه قابل‌پرسمان در این بحث است، رویکرد کلی آیت‌الله صافی در معناشناسی نشانه ظهور است و این‌که نشانه‌های ظهور منقول در کتاب به چه شکلی بازتاب داده شده و اینکه در انتخاب منابع فریقین و اسناد آن چگونه توصیف می‌گردد. نوشتار پیش رو، با روش «توصیفی - تحلیلی» در صدد پاسخ به این مسائل است.

کتاب منتخب الاثر با توجه به شهرتی که دارد تا کنون مورد تحلیل و بررسی قرار نگرفته است. اخیراً در همایش بین‌المللی مهدویت و انتظار در اندیشه آیت‌الله صافی گلپایگانی که به همت پژوهشکده مهدویت پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی برگزار گردید مجموعه مقالاتی در این رابطه منتشر گردید. به عنوان نمونه آقای کاوس روحی برندق در مقاله‌ای با عنوان: ساختارشناسی تحلیلی - انتقادی کتاب «منتخب الاثر فی الامام

۱. جمعی از پژوهشگران حوزه علمیه قم، گلشن ابرار، ص ۳۹۳.

الثَّانِي عشر (عج)) در چهار محور: ۱. توصیف و ذکر ویژگی‌ها؛ ۲. محاسن و امتیازها؛ ۳. کاستی‌ها و نقد و ارزیابی؛ ۴. پیشنهادها، به تحلیل این اثر پرداخته است.^۱ مقاله دیگر با عنوان «کتاب‌شناسی تحلیلی «منتخب الأثر فی الامام الثَّانِي عشر» نوشته محمد هادی منصورى به تبیین شیوه مؤلف، چرایی و روش تألیف و تحلیل سبک نظام‌مند این اثر پرداخته است.^۲ مقاله ای دیگر با عنوان «پیش‌فرض‌ها و مبانی اعتبارسنجی روایات مهدوی در کتاب شریف منتخب‌الآثر» منتشر شده است.^۳

مقاله به پیش‌فرض‌ها و مبانی اعتبارسنجی کتاب منتخب‌الآثر اشاره دارد.^۴ از این رو، منتخب‌الآثر با رویکرد برگرفته از اندیشه مؤلف در موضوع خاصی مانند نشانه‌های ظهور مورد بررسی قرار نگرفته و این مقاله در صدد پرکردن این خلأ است.

۱. کتاب‌شناسی منتخب‌الآثر

این کتاب بنا بر گزارش آقابزرگ طهرانی در سال ۱۳۷۳ قمری به رشته تحریر در آمده است.^۵ بنابراین، منتخب‌الآثر قریب به هفتاد سال پیش منتشر شده است. طبق گفته مؤلف، این اثر با زحمت فراوان و بدون امکانات امروزی و با تلاش ویژه برای دستیابی به برخی نسخه‌ها سامان یافته است.^۶

در مقدمه کتاب، انگیزه تألیف به روشنی ذکر نشده است؛ اما بعدها مؤلف در مقاله‌ای کوتاه با عنوان «منتخب‌الآثر اثری ماندگار درباره حضرت مهدی عجله الله تعالی فرجه»، به انگیزه تألیف مذکور اشاره دارد. ایشان هدف اصلی از تألیف را پاسخ به دشمنانی می‌دانند که در زمان غیبت، ادعای مهدویت و امامت کرده‌اند و در صدد اختلاف‌انگیزی بین مسلمین هستند. از این رو، مؤلف،

۱. کاوس روحی برندق، ساختارشناسی تحلیلی - انتقادی کتاب «منتخب‌الآثر فی الامام الثَّانِي عشر (عج)»، انتظار موعود، ص ۲۳ - ۴۶.

۲. محمد هادی منصورى، کتاب‌شناسی تحلیلی «منتخب‌الآثر فی الامام الثَّانِي عشر»، جامعه مهدوی، ص ۱۷۶، ۲۰۶.

۳. کریمی و ... «پیش‌فرض‌ها و مبانی اعتبارسنجی روایات مهدوی عجله الله تعالی فرجه» در کتاب شریف منتخب‌الآثر، ص ۱۵۷ - ۱۷۹.

۴. همان، ص ۱۵۷ - ۱۵۸.

۵. آقابزرگ طهرانی، الذریعه، ج ۲۲، ص ۳۶۷.

۶. صافی گلپایگانی، دیدارها و رهنمودها، ص ۱۴۱.

با ذکر آیات و روایات در صدد نشان‌دادن این اصل اساسی است که مهدی موعود، شخصیت خاص و معینی است که احدی از باب نسب و حسب و صفات با او مشتبه نمی‌شود.^۱ در جایی دیگر می‌فرماید: مطالبی در منتخب الاثر است که جواب احمد کاتب و امثال آن‌ها داده می‌شود.^۲ نشان‌دادن مهدویت به عنوان آموزه‌ای فراشیعی و وحدت‌آفرین که سایر مسلمانان می‌توانند به دنبال این حقیقت باشند؛ جلوگیری از تکرار روایات در ابواب مختلف و نیز توجه ویژه به روایات فریقین در موضوعات متنوع مهدوی، از جمله اهداف دیگر تدوین این اثر است.^۳

نظم منحصر به فرد ابواب حدیثی، توجه به منابع متعدد فریقین، توجه ویژه به خانواده حدیثی، توضیح و تشریح برخی از روایات، وجه تمایز این اثر با آثار دوران معاصر است. از همین رو، علامه کتاب‌شناس؛ آقابزرگ تهرانی، این کتاب را، دارای نیکوترین اسلوب و زیباترین ترتیب می‌داند.^۴

این کتاب چندین بار توسط مرحوم آیت‌الله صافی بازمینی شده است. در ابتدا در قالب یک جلد با نقل ۸۳۰ روایت، در مرتبه دوم در قالب سه جلد با نقل ۱۲۸۷ روایت و مرتبه پایانی با نقل ۱۳۰۱ روایت در ۶ جلد به همراه ترجمه منتشر شده است.

آنچه در پژوهش پیش رو بررسی شده، کامل‌ترین و آخرین نسخه این اثر است. ویژگی این نسخه افزوده شدن برخی روایات به روایات گذشته، اضافه شدن برخی از ابواب و فصول تکثیر مصادر قابل‌اعتماد و تحقیق درباره رجال، سند، لفظ و محتوای برخی روایت‌ها است.^۵ باب هفتم کتاب منتخب الاثر، در قالب ۱۱ فصل از شمارگان ۹۰۹ تا ۱۱۲۸ به علامات ظهور و حوادث قبل و هنگام ظهور اشاره دارد. روایاتی که بیش‌تر با نشانه‌های ظهور مرتبط است در فصل‌های دوم تا هشتم از شمارگان ۹۱۷ تا ۱۰۹۴ قرار دارد.

۱. همان، دو هفته نامه گلستان قرآن، ص ۴۳.

۲. همان، دیدارها و رهنمودها، ص ۱۴۱.

۳. همان.

۴. آقا بزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۲۲، ص ۳۶۷.

۵. صافی گلپایگانی، منتخب الاثر ج ۱، ص ۱۴.

۲. محتوایشناسی نشانه‌های ظهور در کتاب منتخب الاثر

همان‌طور که گذشت، باب هفتم کتاب منتخب الاثر در قالب ۱۱ فصل به بحث از نشانه‌ها اشاره دارد. در این فصل‌ها از فتنه‌ها و بدعت‌های قبل از ظهور، نشانه‌های ظهور، به‌ویژه ندای آسمانی، خروج سفیانی، خسف پیدا، کشته‌شدن نفس زکیه، یمانی و خروج دجال سخن به میان آمده است. با نگاه دقیق‌تر می‌توان موضوع نشانه‌های ظهور در این اثر را، در دو دسته قبل از ظهور و دوران ابتدایی ظهور قرار داد:

۲-۱. قبل از ظهور

برخی از روایات می‌تواند به‌عنوان شرایط دوران قبل از ظهور تلقی گردد؛ اما بر مبنای آیت‌الله صافی - که در ادامه نوشتار به آن اشاره می‌شود - به‌عنوان نشانه‌های قبل از ظهور ذکر شده است. این نوع روایت خود در چندگونه قابل گزارش است:

۲-۱-۱. فتنه‌های فراوان

بخش مهم از روایات در این اثر به وجود فتنه‌های فراوان اختصاص پیدا کرده است. در برخی از روایات به‌صورت کلی به وجود انواع فتنه‌های پی‌درپی اشاره دارد.^۱ این فتنه‌ها چنان سنگین است که مؤمنان در آن سقوط خواهند کرد.^۲ انسان، شب، مؤمن است و روز، کافر یا روز، مؤمن و شب، کافر می‌شود؛^۳ ستمگران قدرت می‌یابند؛^۴ اختلاف شدیدی میان مردم روی می‌دهد؛^۵ یکی بر دینش گریه کند و دیگری بر دنیای خود؛^۶ اسلام غریب می‌گردد؛ به‌صورت

۱. همان، ج ۵، ص ۳۸، ۵۰ و ۵۶.

۲. همان، ص ۵۸.

۳. همان، ص ۳۱ و ۳۳.

۴. همان، ص ۷۸.

۵. همان، ص ۱۵.

۶. همان، ص ۵۶.

همدیگر آب دهان می‌ریزند^۱ و رعب و وحشت^۲، هرج و مرج، کشتار و خونریزی فراوان گردد^۳ و دو سوم مردم از بین خواهند رفت.^۴ این فتنه‌ها به صورت مستمر و پشت سر هم اتفاق خواهند افتاد تا فردی از اهل بیت پیامبر که «مهدی» نام دارد، ظهور کند.^۵

۲-۱-۲. گسترش جهل و نادانی

نادانی، چالشی است که مدام گریبان‌گیر بشر در طول تاریخ بوده است؛ اما در عصر قبل از ظهور، وضعیت بغرنجی پیدا می‌کند! در روایتی آمده است که قبل از ظهور، جهل و نادانی از در و دیوار فرو می‌بارد.^۶ احتمالاً مراد این دست روایات این باشد که مردم در این زمان به‌رغم سطح آگاهی و سواد و دانش زیاد، در جهالت و بی‌بصیرتی و کج‌فهمی غرق هستند؛ یعنی، از حکمت و بصیرت و دانایی واقعی بی‌بهره‌اند و به همین دلیل دچار غرور و کبر و طغیان کم‌سابقه‌ای می‌شوند، این، همان جهالت مدرن و توسعه‌یافته‌ای است که به نابودی ارزش‌های انسانی و فضایل اخلاقی و باعث تحریف حقایق و واقعیت‌های زندگی منجر می‌شود.

۲-۱-۳. ظاهرسازی امور

ریاکاری و تظاهر به دین‌داری، از بلاهای دوران آخرالزمان محسوب می‌گردد. بر اساس روایات منتخب الاثر در دوره آخرالزمان، نفاق فراوان می‌شود،^۷ قاریان قرآن فراوان و عمل آنان، اندک

۱. همان، ص ۷۸، ۱۱.

۲. همان، ص ۵۶.

۳. همان، ص ۵۶، ۸۰، ۸۴، ۳۲۳.

۴. همان، ۷۸.

۵. همان، ص ۳۸.

۶. همان، ص ۱۳ و ۳۲.

۷. همان، ص ۱۶.

است؛^۱ قرآن‌ها مزین و مسجدها به زیور و طلا آراسته می‌گردد؛^۲ اما باطن آن‌ها آلوده و ظاهرشان به طمع دنیا زیبا و آراسته شده است.^۳

۴-۱-۲. فساد فراوان

یکی از مهم‌ترین علائم در عصر غیبت، فساد فراوان در جامعه است. در روایات نقل شده است که کارهای زشت علنی می‌گردد؛ مردان به مردان و زنان به زنان بسنده می‌کنند؛^۴ زنان برهنه و عریان می‌شوند؛ جوانان در دام گناه می‌افتند؛^۵ معاش انسان‌ها با گناه تأمین می‌شود؛^۶ مشروب نوشیده شود؛^۷ زنا علنی می‌گردد^۸ و حیوانات مورد بهره جنسی قرار می‌گیرند.^۹

۵-۱-۲. خیانت کارگزاران

در دوران غیبت امام زمان، کارگزاران، همکاران و صاحب نظران آنان فاسقند؛^{۱۰} فرماندهان ستمگر و وزیران فاسق و مسئولان خائن امور مردم را بر عهده می‌گیرند؛^{۱۱} شهادت به ناحق پذیرفته می‌شود؛^{۱۲} بیت‌المال غنیمت به حساب می‌آید^{۱۳} و سخن‌چین نزد حاکمان مقرب می‌گردد.^{۱۴}

۱. همان، ص ۱۷، ۱۳ و ۳۰.

۲. همان، ص ۱۴، ۱۸ و ۲۹.

۳. همان، ص ۱۶.

۴. همان، ص ۲۱، ۲۲، ۱۴ و ۲۸.

۵. همان، ص ۱۶.

۶. همان، ص ۴۳.

۷. همان، ص ۴۳.

۸. همان.

۹. همان، ص ۲۴.

۱۰. همان، ص ۱۴ و ۱۷.

۱۱. همان، ص ۲۷.

۱۲. همان، ص ۳۶.

۱۳. همان، ص ۳۶.

۱۴. همان، ص ۴۵.

۶-۱-۲. عدم توجه به امور دینی

در دوران غیبت، حلال خدا را حرام می‌شمارند؛^۱ زکات پرداخت نمی‌شود؛^۲ امر به معروف و نهی از منکر شکل نمی‌گیرد؛ معروف منکر و منکر معروف می‌گردد^۳ و واجبات دینی مانند نماز ترک می‌شود.^۴

معاملات ربوی فراوان گردد؛^۵ مردم دروغ را حلال می‌شمارند؛^۶ عفت و پاک‌دامنی موجب تعجب می‌شود^۷ و مؤمن در آن روزگار خوارتر از کنیز است.^۸

۷-۱-۲. وضعیت اقتصادی و اجتماعی

در دوران قبل از ظهور، وضعیت معیشتی مردم اسفبار توصیف شده است. قیمت کالاها رو به فزونی می‌رود^۹ و مردم در گرسنگی به سر می‌برند.^{۱۰}

۸-۱-۲. بلایای طبیعی

قبل از ظهور، باران در اوج گرمای تابستان می‌بارد؛^{۱۱} بارش سالیانه و محصولات، کم می‌گردد؛^{۱۲} زمستان گرم شود^{۱۳} و مرگ سفید که همان طاعون باشد، رخ دهد.^{۱۴}

۱. همان، ص ۱۵.

۲. همان، ص ۲۷.

۳. همان، ۱۵ و ۲۱.

۴. همان، ص ۱۶، ۱۷ و ۳۶.

۵. همان، ص ۳۶.

۶. همان، ص ۳۶.

۷. همان، ص ۳۷.

۸. همان، ص ۴۷.

۹. همان، ص ۵۲.

۱۰. همان، ص ۵۳.

۱۱. همان، ص ۲۸.

۱۲. همان، ص ۴۵، ۵۲ و ۵۳.

۱۳. همان، ص ۴۵.

۱۴. همان، ص ۵۴، ۵۵ و ۷۹.

۹-۱-۲. علائم آسمانی

برخی از روایات به بعضی از رخداد‌های آسمانی اشاره کرده‌اند؛ مانند ماه‌گرفتگی در روز پنجم و خورشیدگرفتگی در روز پانزدهم.^۱ در روایت دیگری به ماه‌گرفتگی در اول ماه رمضان^۲ و خورشیدگرفتگی در نیمه ماه رمضان اشاره می‌کند.^۳ این دو اتفاق نه به طور معمول، بلکه به شکلی غیرطبیعی رخ خواهد داد.

۲-۲. دوران ابتدایی ظهور

مفاد دسته دیگر از روایات، به دوران ابتدایی ظهور تعلق دارد. این روایات امروزه به عنوان «نشانه‌های حتمی ظهور» شناخته شده‌اند. در منتخب الاثر بدین قرار آمده است:

۱-۲-۲. ندای آسمانی

در دوران ابتدایی ظهور، فریادگری از آسمان که همان «جبرئیل» است، اسم امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الیه و پدر ایشان را فریاد کند^۴ که حق با مهدی است.^۵ در ادامه، ندا دهنده دیگری صدا می‌زند که حق در فرزندان عیسی^۶ یا عثمان و پیروان وی است.^۷ در رمضان^۸ شب بیست سوم ماه رمضان به اسم او ندا داده می‌شود،^۹ ندای او بین مغرب و مشرق شنیده می‌شود.^{۱۰} در برخی دیگر از روایات در ماه رمضان سه مرتبه به اسم او صدا زده می‌شود.^{۱۱}

۱. همان، ص ۵۳ و ۵۴.

۲. همان، ص ۶۱.

۳. همان، ص ۶۱.

۴. همان، ص ۵۲، ۶۵، ۷۵، ۸۰، ۸۹ و ۹۲.

۵. همان، ص ۳۶، ۶۴، ۶۶ و ۶۷ و ۶۸.

۶. همان، ص ۶۴ و ۶۶.

۷. همان، ص ۷۱ و ۶۹.

۸. همان، ص ۷۹، ۹۵.

۹. همان، ص ۶۸، ۷۹، ۸۴ و ۸۸.

۱۰. همان، ص ۶۸، ۷۰ و ۷۱.

۱۱. همان، ص ۴۲.

۲-۲-۲. خروج سفیانی

«سفیانی» از امور حتمی است و قیام وی از شام شروع می‌گردد.^۱ اوصاف او موی بور، سرخ‌رو و چشم‌آبی^۲ و یک چشم او گود افتاده است.^۳ او بر منبر شام خطبه می‌خواند؛^۴ از وادی یابس خروج می‌کند^۵ و مناطقی از منطقه شام را به تصرف خود در می‌آورد.^۶ به مدت نه ماه حکومت می‌کند؛^۷ خروج او با ظهور قائم در یک سال است^۸ و او به کشتار وسیع دست می‌زند.^۹

۲-۲-۳. خسف پیدا

لشکری برای جنگ با امام عصر به‌طرف مکه حرکت می‌کند. هنگامی که این سپاه به منطقه پیدا - منطقه‌ای بین مکه و مدینه - می‌رسد، به صورتی خارق‌العاده در زمین فرو می‌رود. لذا از این واقعه به عنوان «خسف بیداء» (فرو رفتن در بیداء) یاد می‌کنند.^{۱۰} برپایه برخی گزارش‌ها، سپاه سفیانی از جانب شام به سمت مکه در حرکت است و در آن سرزمین فرو می‌رود.^{۱۱} دو نفر در این بین نجات پیدا می‌کنند.^{۱۲}

۲-۲-۴. قتل نفس زکیه

کشته شدن «نفس زکیه» که به معنای فرد بی‌گناه و پاک است، از دیگر نشانه‌های ظهور برشمرده

۱. همان، ص ۳۶، ۵۱، ۵۵، ۷۹، ۸۳، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰ و ۹۲.

۲. همان، ص ۹۲.

۳. همان، ص ۹۳.

۴. همان، ص ۹۳.

۵. همان، ص ۹۳.

۶. همان، ص ۹۱.

۷. همان، ص ۹۱، ۹۲ و ۹۳.

۸. همان، ص ۹۴.

۹. همان، ص ۹۴.

۱۰. همان، ص ۵۱، ۷۹، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۷، ۸۸، ۸۹ و ۹۰.

۱۱. همان، ص ۸۵ و ۹۵.

۱۲. همان، ص ۸۶.

شده که در روایات اهل سنت و شیعه از آن نام برده‌اند. بعد از ظهور، نوجوانی از آل محمد (نفس زکیه) میان رکن و مقام کشته می‌شود.^۱ میان قتل او و قیام قائم، پانزده روز فاصله است.^۲

۵-۲-۲. خروج یمانی

در روایات به «خروج یمانی» از یمن به‌عنوان نشانه ظهور اشاره شده است.^۳ کیفیت کار و حرکت او مشخص نیست.

تنها خروج سفیانی، خراسانی و یمانی در یک سال و یک ماه و یک روز اتفاق می‌افتند و در میان آن‌ها پرچمی به هدایتگری پرچم یمانی نیست.^۴

۶-۲-۲. فتنه دجال

در متحج الاثر، با نقل ۲۶ روایت در باب مجزا به بحث «دجال» پرداخته شده است. برای خداوند در آخرالزمان علائم و نشانه‌هایی هست که یکی از آنان دجال است.^۵ از او به‌عنوان واقعه‌ای بزرگ و ترسناک یاد کرده‌اند^۶ که وقوع آن حتمی است.^۷ در دوران او، مرگ نزد مؤمن محبوب است.^۸ دعای مردم در آن دوران، پناه از فتنه دجال است^۹ و رسالت پیامبران، بیم دادن از فتنه او بوده است.^{۱۰}

۱. همان، ص ۳۶، ۵۱، ۶۴، ۷۹، ۸۳، ۸۶، ۸۷، ۸۹ و ۹۲.

۲. همان، ص ۵۱.

۳. همان، ص ۳۶، ۵۱، ۵۵ و ۸۷.

۴. همان، ص ۹۰.

۵. همان، ص ۱۰۳، ۱۰۴ و ۱۰۵.

۶. همان، ص ۹۷ و ۱۰۲.

۷. همان، ص ۱۰۳.

۸. همان، ص ۹۹.

۹. همان، ص ۱۰۱.

۱۰. همان، ص ۱۰۲.

۷-۲-۲. نشانه‌های دیگر

در منتخب الاثر به برخی دیگر از نشانه‌ها، مانند خروج شعیب بن صالح^۱ و خراسانی^۲ اشاره شده است. درباره شعیب آمده است، هنگامی که پرچم‌های سیاه، سپاه سفیانی را شکست می‌دهند، شعیب بن صالح در میان آن‌ها است.^۳

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته، بیش‌ترین کلیدواژه‌ها درباره نشانه‌ها، به فتنه‌ها، ندای آسمانی و دجال اختصاص دارد.

۳. رویکرد آیت‌الله صافی به موضوع نشانه‌های ظهور

آیت‌الله صافی گلپایگانی، علاوه بر کتاب گرانسنگ «منتخب الاثر» آثار دیگری در حوزه مهدویت تألیف کرده است؛ مانند سلسله مباحث امامت و مهدویت^۴ و پاسخ به ده پرسش پیرامون امامت.^۵ در این منابع بر مباحث امامت عامه، خاصه، اصالت مهدویت، غیبت و فلسفه آن، انتظار، معرفت به امام و شرح برخی ادعیه، مانند «اللهم عرفنی نفسک» پرداخته شده و در زمینه نشانه‌ها بحث مفصل و مهمی به چشم نمی‌آید؛ حتی در کتاب «غیبة المنتظر فی منتخب الاثر»^۶ که خلاصه‌ای از کتاب منتخب الاثر است، سخنی از نشانه‌های ظهور دیده نمی‌شود؛ تنها به روایات اثبات‌کننده ولادت، طول عمر امام، اثبات غیبت، غیبت صغرا و کبرا، تشریف یافتگان اشاره شده است. بنابراین، یگانه منبع بحث از نشانه‌های ظهور، تنها در کتاب منتخب الاثر دیده می‌شود.

به نظر می‌رسد رویکرد کلی و اولویت آیت‌الله صافی، پرداختن به مسائل اساسی مهدویت بوده و نشانه‌های ظهور در مراتب بعدی قرار داشته است. البته این، بدین معنا نیست که ایشان

۱. همان، ص ۵۵.

۲. همان، ص ۷۹ و ۹۰.

۳. همان، ص ۲.

۴. صافی، سلسله مباحث امامت و مهدویت.

۵. همان، پاسخ به ده پرسش پیرامون امامت.

۶. صافی و ترابی سدهی، غیبة المنتظر فی منتخب الاثر.

نشانه‌ها را مهم نداند. ایشان در پاسخ به سؤالی درباره مفاهیمی؛ مانند «دجال»، «سفیانی» و «صیحه» می‌فرماید: «مفاهیمی مثل دجال و نزول عیسی و اقتدای او به حضرت مهدی، و صیحه و سفیانی همه مفاهیمی حقیقی هستند و حمل آن‌ها بر سمبلیک و کنایه، حاکی از ضعف تفکر و عقلانیت است و در جایی دیگر، در پاسخ به نزدیک بودن زمان ظهور می‌فرماید: «البته خیلی از علامات قطعی ظهور آن بزرگوار هنوز واقع نشده؛ ولی امید است که خداوند فرج آن بزرگوار را نزدیک کند.»^۱

۴. معناشناسی نشانه ظهور از منظر آیت‌الله صافی گلپایگانی

در منابع روایی متقدم امامیه، نعمانی اولین محدثی است که در بابی با عنوان «ما جاء فی العلامات التي تكون قبل قيام القائم و يدل علی أن ظهوره یكون بعدها»، به روایات «نشانه ظهور» اشاره کرده است.^۲ پس از وی، صدوق در کمال‌الدین^۳ و طوسی در الغیبه^۴ با نقل روایات فراوان به بحث از نشانه‌ها اشاره دارند. در دوره‌های میانی، علامه مجلسی در بابی مجزا به ذکر علائم ظهور پرداخته است.^۵ در تمامی این منابع تقسیم خاصی برای علائم ذکر نشده است و حتی مواردی مانند فساد فراوان، فرمانروایان کافر، گرانی‌ها، مرگ زودرس^۶ اختلاف بنی‌عباس و فتنه‌های فراوان^۷ که به نوعی پیشگویی اهل بیت از حوادث آینده بوده، به عنوان نشانه ظهور معرفی شده است.

در دوران معاصر، زمانی که از نشانه‌ها سخن به میان می‌آید، تقسیم متفاوتی از آن ارائه می‌گردد. یکی از تقسیم‌های رایج، همان نشانه‌های متصل یا نزدیک به ظهور و منفصل یا دور است. تقسیم دیگر، نشانه‌های حتمی و غیرحتمی است که این در روایات آمده است. تقسیم دیگر، نشانه‌های طبیعی و غیرطبیعی یا عادی و خارق‌العاده است. تقسیم‌های دیگری که در کتاب‌ها

۱. همان، ج ۲، ص ۱۴۹.

۲. نعمانی، الغیبه، ص ۲۴۷.

۳. صدوق، کمال‌الدین و تمام النعمه، ج ۲، ص ۶۴۹.

۴. طوسی، الغیبه، ص ۴۳۳.

۵. مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۱۸۱.

۶. نعمانی، الغیبه، ص ۲۴۹ و ۲۵۰.

۷. طوسی، ص ۴۳۹ و ۴۴۲.

به چشم می‌خورد، عبارتند از: تقسیم کلی و جزئی یا عام و خاص، مجمل و کنایی، مقید یا مشروط، قطعی یا مشکوک.^۱ با مراجعه به کاربردهای لفظ «علامت»، واژه مذکور، یا هم‌زمان و همراه یک مطلب واقع می‌شود یا با فاصله کمی پیش از آن؛ زیرا آن چه موجب شناخت چیز دیگر است، نمی‌تواند فاصله زیادی با آن داشته باشد. از این رو، علامت، همراه و متصل به چیزی است که نشانه برایش ذکر شده یا پیش از آن با فاصله بسیار کوتاه؛ زیرا علامت نمی‌تواند با فاصله دور واقع شود. این‌گونه نشانه‌ها در اخبار اهل بیت علیهم‌السلام به‌عنوان علامت ظهور معرفی نشده است.^۲ از این رو، روایاتی مانند از بین رفتن بنی‌عباس، ناامیدی کامل مردم و فراگیر شدن ستم را می‌توان به عنوان پیشگویی و زمینه‌های تسهیل‌کننده ظهور برشمرد. در کتاب منتخب الاثر، مانند منابع متقدم از علائم ظهور تعریف عامی شکل گرفته است. وجود فتنه‌های فراوان^۳ کوتاهی در اعمال عبادی،^۴ فساد گسترده،^۵ بر چیده شدن علم و دانش^۶ و سختی دینداری؛^۷ از جمله مهم‌ترین علائم اشاره شده است. در کنار این علائم، نشانه‌های مطرح دیگری مانند ندای آسمانی،^۸ خروج سفیانی، خسف بیدا، کشته شدن نفس زکیه، یمانی^۹ و خروج دجال^{۱۰} ذکر گردیده است. به نظر می‌رسد رویکرد آیت‌الله صافی در باب علائم ظهور دارای توسعه است. ایشان برخی از روایاتی را که به زمان ظهور متصل نیست و سالیان قبل اتفاق افتاده است، به معنای نشانه می‌داند و در این زمینه می‌فرماید:

۱. صدر، تاریخ غیبت کبری، ج ۲، ص ۴۴۹ و صادقی، تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور، ص ۵۷.

۲. صادقی، تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور، ص ۵۷.

۳. صافی گلپایگانی، منتخب الاثر، ج ۵، ص ۳۳.

۴. همان، ص ۱۶.

۵. همان، ص ۲۷.

۶. همان، ص ۴۴.

۷. همان، ص ۴۳.

۸. همان، ص ۶۳.

۹. همان، ص ۸۱.

۱۰. همان، ص ۹۷.

معنای نشانه بودن برخی از آن‌ها این است که تا برخی از آن‌ها اتفاق نیفتد، ظهور واقع نمی‌شود. از این رو، اشکالی ندارد که آن‌ها به وقوع بپیوندند و فرج حضرت مدت‌های مدیدی پس از آن اتفاق بیفتد؛ چنان که برخی از علائم قیامت همین‌طور است.^۱

ایشان در تحلیلی، برخی دیگر از نشانه‌ها مانند کثرت گناه و فساد را به‌عنوان نشانه مطرح می‌کند؛ اما معنای نشانه بودن این دست روایات را در این می‌داند که ظهور حضرت در چنین ظرفی رخ خواهد داد و به آن معنا نیست که کثرت گناهان در هر زمانی که اتفاق افتد، از نشانه‌های ظهور است؛ مگر این که گفته شود بالاترین حد آن در آستانه ظهور حضرت شکل می‌گیرد و از این باب بتوان آن را نشانه ظهور دانست.^۲ ایشان در موردی دیگر درباره نقل روایات فتنه‌ها و نشانه‌های قیامت در باب نشانه‌های ظهور می‌فرماید:

بسیاری از روایات فتنه‌ها و نشانه‌های قیامت حوادثی است که پیش از وقوع قیامت اتفاق می‌افتد و تصریحی به علامت‌های ظهور حضرت مهدی در آن‌ها به چشم نمی‌خورد؛ لیکن هر که در آن‌ها تأمل کند، ارتباط را میان علائم قیامت و علائم ظهور می‌یابد؛ زیرا این فتنه‌ها پیش از ظهور یا اندکی پیش از ظهور اتفاق می‌افتد. از این رو، فتنه‌های پیش از ظهور از نشانه قیامت است؛ مانند اصل بعث پیامبر و شق القمر که از نشانه‌های قیامت ذکر شده است.^۳

۵. رویکرد روایات اعجاز گونه

برخی از حوادث مرتبط با ظهور با قواعد و علوم طبیعی سازش ندارد، مانند خورشید گرفتگی و ماه گرفتگی. این دو اتفاق نه به‌طور معمول، بلکه به شکلی غیرطبیعی رخ خواهد داد. اگر همواره خورشید گرفتگی در اول ماه قمری و ماه گرفتگی در نیمه ماه اتفاق می‌افتد، در آن زمان

۱. همان، ص ۶۰.

۲. همان، ص ۶۱.

۳. همان، ص ۴۸.

این ترتیب وارونه خواهد شد؛ یعنی ماه، اول ماه خواهد گرفت و خورشید در نیمه. این حادثه از آغاز خلقت بشر تا زمان وقوعش، بی سابقه خواهد بود.

از منظر آیت‌الله صافی، این نوع احادیث اگر از «منفردات» نباشند و تعداد نقل آن قابل توجه باشد، نباید مورد رد یا تردید قرار گیرد. ایشان در این زمینه معتقد است:

رد حدیث تنها به دلیل عجیب بودن مضمون و بعید دانستن آن جایز نیست؛ زیرا در

قرآن کریم در باب معجزات پیامبران و به‌ویژه پیامبر ما اموری شگفت‌تر از آنچه در

این روایات آمده، ذکر شده است.^۱

ایشان با نگرش انتقادی می‌گوید:

برخی به نام «تحصیل» می‌خواهند همه معجزات انبیا را با علت‌های مادی توجیه کنند تا این

معجزات مورد انکار مادی‌گرایان واقع نشود؛ غافل از آن‌که این‌گونه تلاش‌ها پشت‌کردن به

عالم غیب و بی‌توجهی به اساس دعوت انبیا است.^۲

۶. رویکرد منبع‌شناسی علائم ظهور

منابع و مصادر مورد استفاده در علائم ظهور، تنها کتاب‌های حدیثی نیست، بلکه کتاب‌های

تفسیری^۳ و تاریخی^۴ نیز مورد کاوش قرار گرفته است. این منابع، کتاب‌های خاصه و عامه را

شامل می‌گردد. نیمی از آن‌ها در منابع شیعی و نیمی دیگر از منابع اهل سنت ذکر شده است.^۵

برخی از این منابع، مانند «الفتن» ابن حماد (م ۲۲۹ق)، «الکافی» مرحوم کلینی (۳۲۹ق)، «معجم»

طبرانی (م ۳۶۰ق)، «الغیبه» نعمانی (۳۶۰ق) و «کمال‌الدین و تمام النعمه» شیخ صدوق

(م ۳۸۱ق)؛ جزو منابع متقدم فریقین محسوب می‌گردند. برخی روایات دیگر، از منابع متاخر

مانند «عقد الدرر» مقدسی شافعی (۶۸۵ق)، «کنز‌العمال» متقی هندی (۹۷۷ق) و «ینابیع الموده»

۱. همان، ج ۵، ص ۴۸.

۲. همان، ص ۴۸.

۳. همان، ص ۲۷، ۶۶، ۶۸ و ۹۰.

۴. همان، ص ۴۵ و ۵۴، ۵۶، ۵۸، ۵۹، ۸۲ و ۹۰.

۵. حدود ۹۴ روایت در منابع شیعی و ۹۱ روایت از منابع اهل سنت نقل شده است.

قندوزی (م ۲۹۴ق) نقل شده‌اند. نقل از منابع اهل سنت، به ویژه منابع متأخر با رویکرد کلی مؤلف که در مقام پاسخگویی به مخالفان بوده است؛ تفسیر می‌شود.

بیش‌ترین نقل روایات نشانه‌ها از کتاب الغیبه نعمانی و الفتن ابن حماد است. بر پایه برخی پژوهش‌ها، الفتن ابن حماد از اعتبار چندانی برخوردار نیست.^۱ شاید این سؤال مطرح گردد که مؤلف بر چه مبنایی از این اثر استفاده کرده است؟

با بررسی روایات منقول ابن حماد، به روشنی به دست می‌آید آنچه صاحب کتاب منتخب الاثر از الفتن ابن حماد نقل کرده، با سایر روایات منابع دیگر موافق است. در بحث از نشانه‌ها، آیت‌الله صافی در سه محور از الفتن بهره برده که تمامی این محورها در منابع دیگر موجود است:

- روایات مرتبط به علم امام^۲ که در میراث حدیثی شیعه و علم کلام قابل اثبات است؛
- روایات پیشگویی ائمه از فتنه‌ها، هرج و مرج و غربت اسلام^۳ که نمونه‌های فراوان دیگری از این دست روایات در منابع شیعی ذکر شده است؛
- روایات نشانه‌های ظهور، مانند ندای آسمانی،^۴ نفس زکیه،^۵ بیدار،^۶ سفیانی^۷ و دجال^۸ اصل این روایات در منابع دیگر ذکر شده است و اگر اختلافی وجود داشته باشد، در جزئیات آن‌ها است.

۱. صادقی، الفتن ابن حماد قدیمی ترین کتاب در مهدویت، ص ۱۰۵ و بستوی، المهدي المنتظر في ضوء الاحاديث والاثار الصحیحه، ج ۱، ص ۱۲۱.

۲. صافی گلپایگانی، منتخب الاثر، ج ۵، ص ۳۲.

۳. همان، ص ۳۳، ۳۴ و ۴۹.

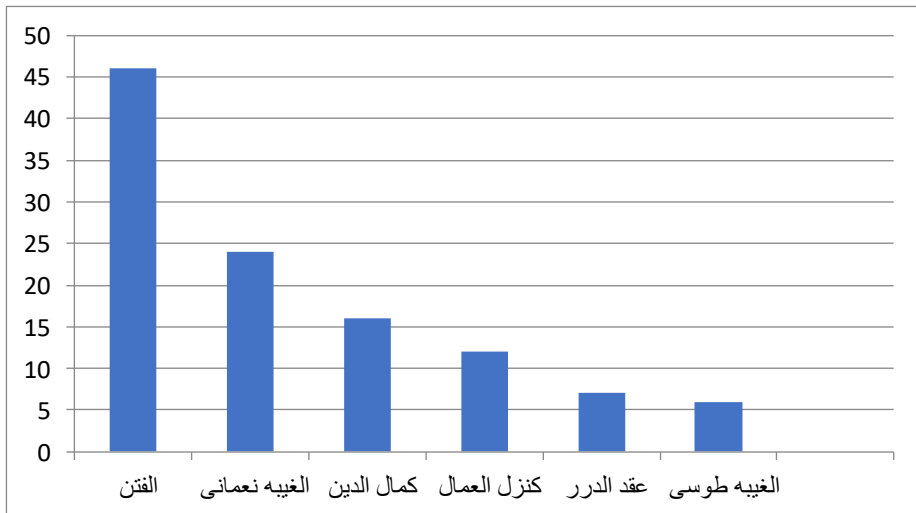
۴. همان، ۵۸، ۶۳، ۶۶، ۸۷، ۸۸ و ۹۵.

۵. همان، ۸۳، ۸۶ و ۸۷.

۶. همان، ۸۴ و ۸۵.

۷. همان، ۸۷، ۸۸، ۹۰، ۹۲ و ۹۳.

۸. همان، ۱۰۰.

فراوانی منابع نشانه‌های ظهور در کتاب منتخب الاثر

۷. رویکرد سندی به احادیث نشانه‌های ظهور

کتاب منتخب الاثر در دسته «جامع نگاری‌های موضوعی» قرار می‌گیرد. معمولاً در جامع نگاری‌ها به بحث‌های سندی اشاره نمی‌شود؛ اما با بررسی ابواب نشانه‌های ظهور و مقایسه برخی از آنان با منابع دیگر، شاخصه‌هایی به دست آمد که بدین قرارند:

۷-۱. پرهیز از نقل روایات مقطوع و موقوف

حدیث از نظر انتساب به آخرین گوینده به «مقطوع» و «موقوف» تقسیم می‌گردد. مقطوع خبری است که به تابعی یا پایین‌تر از وی منتسب باشد و موقوف خبری است که به صحابی منتسب باشد؛ بدون آن‌که وی حدیث را به پیامبر خدا ﷺ نسبت دهد. از منظر آیت‌الله صافی، روایاتی که دارای این‌گونه ویژگی باشند، در این اثر جایگاهی ندارند. ایشان در این باره می‌فرماید: «اخبار مقطوع به‌خودی‌خود، حجیت ندارند و ما در این کتاب در صدد نقل و اعتماد به آنان نبوده‌ایم، به جز موارد اندکی که شاهدی از احادیث معتبر یا قراین خاصی بر مضمون آن وجود داشته است.»^۱ یا روایات مهدوی از کعب الاحبار که به پیامبر ﷺ مستند نیست، نقل نگردیده

۱. همان، ج ۵، ص ۵۰.

است؛ مانند روایت «علامة خروج المهدي ألوية تقبل من المغرب على ها رجل أعرج من كنده؛ نشانه ظهور حضرت مهدی عجل الله فرجه پرچم‌هایی است که از مغرب تحت فرماندهی مرد لنگی از كنده به اهتزاز درآید.»^۱ در این باره روایت‌هایی دیگری از نشانه‌های ظهور در منابع فریقین وجود دارند که به دلیل عدم استناد به معصوم در منتخب الاثر ذکر نشده‌اند.^۲

۲-۷. پرهیز از استناد به روایات ضعیف و جعلی

رویکرد مؤلف، نقل روایات معتبر و یا در صورت ضعف سندی، محفوف به قراین است. از این رو، در این اثر اخبار جعلی و ضعیف وجود ندارند. مؤلف معتقد است روایاتی که ضعف سندی آن‌ها آشکار است و مطالبی در آنان آمده که جعلی بودن آن‌ها آشکار است؛ نقل نخواهند شد.^۳ به‌عنوان نمونه، در این اثر، روایات دجال در بخش مستقل تدوین شده‌اند. مؤلف در این باب تنها به اصل خروج دجال^۴ پیروان وی^۵ و فتنه‌انگیزی او اشاره کرده است؛^۶ اما به روایاتی که در آن‌ها از اوصاف و شکل و شمایل عجیب وی،^۷ خروج او از شهرهایی

۱. ابن حماد، الفتن، ص ۲۳۰.

۲. مانند: «و عن كعب، قال: تكون فتن ثلاث كأمسكم الذّاهب؛ فتنه تكون بالشّام، ثمّ الشّرقية هلاك الملوك، ثمّ تتبعها الغربية» (ابن حماد، ص ۳۳). «محمد بن الحنفية قال: يدخل أوائل أهل المغرب مسجد دمشق، فبينما هم ينظرون في أعاجيبه إذ رجفت الأرض فانفعر غربي مسجدها، و يخسف بقرية يقال لها حرستا، ثم يخرج عند ذلك السفيناني فيقتلهم حتى يدخلهم مصر...» (همان، ص ۱۸۱). «عن عمّار بن ياسر، قال: علامة خروج المهديّ انسياب التّرك عليكم، و أن يموت خليفتمك الذي يجمع الأموال...» (ابن منادي، الملاحم، ص ۱۹۶). «عن أم سلمة زوج النبي صلى الله عليه وآله قالت: قال يكون اختلاف عند موت خليفة فيخرج رجل من اهل المدينة هاربا الى مكة فيأتيه ناس من اهل مكة فيخرجونه و هو كاره فيباعدونه بين الركن و المقام، و يبعث إليه بعث الشام فيخسف بهم بالبيداء بين مكة و المدينة...» (محمد بن يوسف كنجي، البيان في اخبار صاحب الزمان، ص ۴۹۴).

۳. صافی گلپایگانی، منتخب الاثر، ج ۵، ص ۴۷.

۴. همان، ص ۹۸.

۵. همان، ص ۱۰۰.

۶. همان، ص ۱۰۱.

۷. ابن حماد، الفتن ص ۳۵۷.

مانند خراسان^۱ و اصفهان^۲ و امور خارق‌العاده دجال حین قیام، ذکرى به میان آمده، اشاره‌ای نکرده است.^۳ عدم نقل این دست روایات عمدتاً به سبب ضعف سندى آنان بوده است.^۴

۷-۳. پرهیز از روایات منفرد و شاذ

با آن‌که رسالت کتاب منتخب الاثر نقل روایات مهدوی است؛ به نظر می‌رسد دسته‌ای از روایات مهدوی که در منابع متقدم و متاخر ذکر شده‌اند، ایشان از نقل آنان پرهیز کرده است؛ به‌عنوان نمونه برخی روایات الغیبه نعمانی که با بحث نشانه‌ها مرتبط است، از جانب مؤلف نقل نشده است؛ مانند روایات خروج شیببانی،^۵ واقعه قرقیسیا^۶ و حرستا،^۷ قیام‌کنندگان خراسان و گیلان^۸ و قتل اصبه.^۹

نمونه دیگر، کتاب «الغیبه» اثر شیخ طوسی است که مؤلف در آن، به نشانه‌هایی مانند فرو رفتن روستای جاییه،^{۱۰} باران‌های ۲۴‌گانه در دوران قیام امام مهدی^{۱۱} و خروج مصری^{۱۲} اشاره ندارد. این روایات، تنها در همین منابع نقل شده و در طول دوران مورد توجه محدثان قرار نگرفته است. از این رو، به احتمال فراوان، مؤلف منتخب الاثر با آن‌که به روایات الغیبه نعمانی و الغیبه طوسی توجه داشته و برخی از آن‌ها را نقل کرده؛ این دست روایات را نقل نکرده است.

۱. ابن حجر العسقلانی، مختصر زوائد مسند البزار، ج ۱ ص ۱۱۲-۱۱۳.

۲. زاذان اصبهانی، المعجم الكبير، ج ۱۸، ص ۱۵۵.

۳. صنعانی، المصنف، ج ۱۱ ص ۳۹۱ و ابن ابی شیبّه، ابن ابی شیبّه، عبد الله بن محمد، المصنف، ج ۱۵ ص ۱۵۲.

۴. صافی گلپایگانی، منتخب الاثر، ج ۵، ص ۴۷.

۵. نعمانی، الغیبه، ص ۳۰۲.

۶. همان، ص ۳۰۳.

۷. همان، ص ۳۰۶.

۸. همان، ص ۲۵۷.

۹. همان، ص ۲۸۰.

۱۰. طوسی، الغیبه، ص ۴۴۲.

۱۱. همان، ص ۴۴۳.

۱۲. همان، ص ۴۴۷.

۴-۷. پرهیز از روایات تازه یافت

از مصادر امروزی نیز روایاتی به عنوان نشانه‌های ظهور مطرح شده‌اند. به عنوان نمونه «بیان الأئمه للوقائع الغریبه و الاسرار العجیبه» که توسط شیخ مهدی زین العابدین نگاشته شده است؛ به عنوان یک منبع احادیث مهدوی در بحث نشانه‌های ظهور به شمار می‌رود. در این اثر، روایات تازه یافتی دیده می‌شود که هیچ کدام از آنان در منتخب الاثر ملاحظه نمی‌گردد، مانند بارش برف شدید و سرما در جزیره روم^۱، فتح شهرهای هفت گانه در آلمان،^۲ ظهور آتشی که تمام اهل زمین از آن به وحشت می‌افتند و این، باعث توبه آنان از گناه می‌شود.^۳ البته این اثر جدید التالیف است و تاریخ گزارش برخی روایات آن به پنجاه سال نمی‌رسد و نسخه اولیه منتخب الاثر قبل از این تألیف گردیده است.

۱. زین العابدین، بیان الأئمه، ج ۱، ص ۱۲۶.

۲. همان، ج ۱، ص ۱۲۷.

۳. همان، ص ۱۳۳.

نتیجه‌گیری

کتاب «منتخب الاثر» از جمله منابع مهم مهدوی در دوران کنونی است. این اثر با تنوع موضوعی به مباحث گسترده مهدویت اشاره دارد. در ابتدا معنای نشانه ظهور از منظر ایشان با آنچه امروزه مرسوم است، تفاوت دارد. مؤلف کتاب مذکور، با توجه به روایات، هر آنچه را در ظرف دوران غیبت امام اتفاق بیفتند، به عنوان نشانه تلقی می‌کند؛ گرچه برخی از آنان با زمان ظهور فاصله داشته باشد.

آیت‌الله صافی در انتخاب، گزینش و نقل روایات نشانه‌های ظهور از دریچه‌ای خاص و با رویکردی ویژه به این موضوع پرداخته است. اهتمام ایشان در نقل روایات فریقین مشهود است؛ به طوری که توجه عامه و خاصه را در موضوع مهدویت و اثبات اصالت آن عرضه کرده است. با آن‌که موضوع نشانه‌ها با گونه‌های مختلفی روبه‌رو است؛ ایشان روایاتی که دارای فراوانی بالایی در منابع قبل از خود دارند، تأکید دارد و از روایات جعلی، منفرد، شاذ و تازه‌یافت امتناع ورزیده است. در رویکرد دیگری نقل روایات اعجاز گونه را مستبعد نمی‌داند و رد کردن این نوع گزارش‌ها از منظر ایشان جایز نیست.

منابع

۱. ابن ابی شیبیه، عبد الله بن محمد، **المصنف**، محقق: عمر بن غرامة العمروی، دار عالم الکتب، الرياض، ۱۴۰۸ ق.
۲. ابن حجر العسقلانی، شهاب الدین أبو الفضل، **مختصر زوائد مسند البزار علی الکتب الستة و مسند أحمد**، مؤسسة الکتب الثقافیة، بیروت، ۱۴۱۲ ق.
۳. ابن حماد، نعیم، **الفتن**، مصحح: شوری، مجدی بن منصور، دارالکتب العلمیة، چاپ ۲، بیروت ۱۴۲۳ ق.
۴. ابن منادی، احمد بن جعفر، **الملاحم**، محقق: عقیلی، عبدالکریم، دار السیره، قم ۱۴۱۸ ق.
۵. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، **الذریعة إلى تصانیف الشیعة**، دار الأضواء، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
۶. بستوی، عبدالعلیم، **المهدی المنتظر فی ضو الاحادیث و الاثار الصحیحه**، دار ابن حزم، بیروت، ۱۴۲۰ ق.
۷. جمعی از پژوهشگران حوزه علمیة قم، گلشن ابرار، قم زیر نظر پژوهشکده باقرالعلوم علیه السلام وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی، نشر معروف، قم، ۱۳۷۹.
۸. زاذان الإصبهانی، محمد بن ابراهیم، **المعجم الکبیر**، بی جا، بی تا.
۹. زین العابدین، محمد مهدی، **بیان الائمة**، دار الغدیر، قم، ۱۴۲۵ ق.
۱۰. صادقی، مصطفی، **الفتن ابن حماد قدیمی ترین کتاب در مهدویت**، آئینه پژوهش شماره ۸۴، دفتر تبلیغات اسلامی، شماره ۸۴، قم، ۱۳۸۲.
۱۱. صادقی، مصطفی، **تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور**، حوزه علمیة قم، دفتر تبلیغات اسلامی، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۸۵.
۱۲. صافی گلپایگانی و ترابی سدهی، عبد السلام، **غیبة المنتظر فی منتخب الاثر**، مرکز نشر و توزیع الاثار العتمیه فی مکتب سماحه آیت الله العظمی الصافی گلپایگانی، قم، ۱۴۲۹ ق.
۱۳. صافی گلپایگانی، لطف الله، **دوهفته نامه گلستان قرآن**، شماره ۳۳، ۱۳۷۹.
۱۴. _____، **دیدارها و رهنمودها** (سخنان مرجع عالی قدر در دیدار

- طبقات مختلف مردم) چاپ اول، قم، ۱۴۳۸ ق.
۱۵. _____، پاسخ به ده پرسش پیرامون امامت، مرکز تنظیم و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی صافی قم، بی تا.
۱۶. _____، سلسله مباحث امامت و مهدویت، دفتر نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی صافی گلپایگانی، قم، ۱۳۹۱.
۱۷. _____، معارف دین، دفتر نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی صافی گلپایگانی، قم، بی تا.
۱۸. صدر، محمد، تاریخ غیبت کبری، نیک معارف، تهران، ۱۳۸۲.
۱۹. الصنعانی، أبو بکر عبد الرزاق بن همام، المصنف، المكتب الإسلامي، بیروت، بی تا.
۲۰. کریمی، احمد، فاطمه دانشی «پیش فرض‌ها و مبانی اعتبارسنجی روایات مهدوی عَلَيْهِ السَّلَام در کتاب شریف منتخب الاثر»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره ۵۰، ۱۴۰۰.
۲۱. کنجی، محمد بن یوسف، البيان في اخبار صاحب الزمان، دار إحياء تراث اهل البيت عَلَيْهِمُ السَّلَام، تهران، ۱۳۶۲.